

Stanisław Fita

Nie zrealizowany projekt powieści Bolesława Prusa o niewoli babilońskiej

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 83/4, 147-151

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

STANISŁAW FITA

NIE ZREALIZOWANY PROJEKT POWIEŚCI BOLESŁAWA PRUSA O NIEWOLI BABILOŃSKIEJ

Po ukończeniu *Faraona* Bolesław Prus podejmował cały szereg prób stworzenia nowych powieści i cyklów opowiadań, z których żadna nie została ostatecznie zrealizowana¹. Jak obliczył Edward Pieścikowski, w zeszytach opatrzonych tytułem *Kompozycja*, zapisywanych w latach 1896–1897, znajduje się kilkanaście pomysłów fabularnych, w identycznie zatytułowanych książeczkach z lat 1900–1903 – kilkadziesiąt (większość pochodzi z r. 1901), tyleż samo mniej więcej pomysłów zapisał Prus w notatnikach z lat 1901–1912².

Niektóre spośród tych pomysłów powtarzają się w notatkach z różnych lat. Np. w zeszycie rozpoczętym 7 X 1896 wśród kilkuset ponumerowanych zapisków znajdujemy:

Zadanie. Pisać bajki na temat naszych ludzi i ważnych wypadków społecznych. [s. 34]

Podobne zamierzenie odnotował również Prus w późniejszych notatkach, aż w latach 1901–1902 rozpoczął pracę nad powieścią *Bajki*, której nigdy nie ukończył.

W tym samym zeszycie zapisał inny pomysł:

Temat. Człowiek na bruku miejskim bez środków dorabia się z czasem średniego bytu i +Sz[częścia]. (Robinson wielkomijski). [s. 151]

Taki pomysł zanotował jeszcze raz w tomiku VII zatytułowanym *Kompozycja*, zaczęty 25 X 1903³.

Jeden wszakże pomysł wśród projektów twórczych autora *Faraona* budzi szczególną uwagę. Oto w początkowej części zeszytu z notatkami o kompozycji rozpoczętymi w październiku 1896 trafiamy na następujący zapis:

¹ Pisałem o nich w artykule *Nie zrealizowane pomysły literackie Bolesława Prusa z lat 1901–1903* („Archiwum Literackie” t. 19 <1974>: *Bolesław Prus. Materiały*). Zob. też. E. Pieścikowski, *Nie zrealizowane pomysły literackie. W: Nad twórczością Bolesława Prusa*. Poznań 1989.

² Pieścikowski, *op. cit.*, s. 102. Wymienione zeszyty i „książeczki” z zapiskami o kompozycji oraz notatniki Prusa przechowywane są w dziale rękopisów Bibl. Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy (sygn. 145.II, 146.II, 139. I).

³ Zob. też Pieścikowski, *op. cit.*, s. 105. Drugi zapis pochodzi zapewne z połowy r. 1904, gdyż kilkadziesiąt stron wcześniej przy jednej z notatek postawił pisarz datę: 25 V 1904. Przy okazji należy wyjaśnić, że skrót „+Sz” w zapiskach Prusa oznacza szczęście, „–Sz” – nieszczęście.

Temat. Niewola Żydów w Babilonie: a) Zdobyć Jerozolimę. b) Podróż. c) Pobyt na wygnaniu. d) Powrót. [s. 34]

A więc znów temat historyczny, dotyczący odległej starożytności, tym razem dziejów Izraela.

Po kilku latach, w notatniku II, zaczętym „28 października 1902, g[odz.] 11 wiecz[orem] w Nałęczowie”, dwukrotnie powrócił do tego projektu.

Na karcie 85 zapisał atramentem:

Temat Niewoli Babiloń[skiej].

Młody Żyd, widząc zburzenie Jerozolim[y], zaklina duchy, aby mu pozwoliły doczekać zburzenia Babilonu i – nie jest szczęśliwy. Mrą koło niego najbliżsi. Nadto poznaje, że niewola była potrzebna dla podźwignię[cia] religii żyd[owskiej]. (Temat filozof[iczny], religij[ny], histor[yczny] i politycz[ny]).

Notatka ta została następnie przekreślona.

Powyższy pomysł, nieco inaczej zredagowany, spotykamy w tym samym notatniku jeszcze raz, na karcie 117, w części zapisywanej od końca:

Tematy [...]

2) Młody Żyd w Jerozol[imie] zburzonej przez Babiloń[czyków] zaklina duchy, aby pozwoliły mu dożyć upadku Babilo[nu]:

a) Wszyscy go odumierają. Smutek.

b) Upadek Babilo[nu] i jego władzy martwi go.

c) Widzi, że niewola była potrzebna do zbudowania nowej religii żydow[skiej]. Słowem zemsta nie uszczęśliwia go⁴.

Do tego tematu nie powróci już pisarz w swoich roboczych notatkach. O tym, że jednak zamierzał nad nim pracować, świadczy relacja Almy Curtin, małżonki tłumacza powieści Sienkiewicza na język angielski, Jeremiaha Curtina, który w tym czasie dokonał również przekładu *Faraona*.

W połowie maja 1903 państwo Curtinowie przybyli na dłuższy pobyt do Warszawy, gdzie kontaktowali się przede wszystkim z Sienkiewiczem. Pewnego dnia odwiedził ich Bolesław Prus, którego *Faraon* w tłumaczeniu Curtina ukazał się w r. 1902 w Ameryce nakładem wydawnictwa „Little, Brown and Company”. Alma Curtin zapisała w swym dzienniku:

Czwartek, 18 czerwca [1903]. Głowacki przysłał mi dzisiaj piękne kwiaty [...], Jeremiasz poszedł go odwiedzić po południu, mieli przyjemną rozmowę. Prus zacznie niedługo pisać o żydowskim wygnaniu i opisywać społeczeństwo w Babilonie w tych odległych czasach⁵.

I jest to ostatni ślad tego pomysłu. Jeszcze jednego spośród wielu, jakie na przełomie XIX i XX w. pojawiły się na warsztacie pisarskim Bolesława Prusa i nie doczekały się urzeczywistnienia. A jest to pomysł godny szczególnej uwagi, gdyż świadczy o tym, że po napisaniu *Faraona* autor nie zamierzał rozstawać się z tematyką historyczną i snuł w tej dziedzinie dalsze plany twórcze.

Zachowane notatki nie pozwalają na udokumentowaną w odpowiedni sposób interpretację, tym bardziej nie upoważniają do formułowania konkretnych wniosków. Można wszakże odnotować kilka spostrzeżeń.

⁴ Zapisy te zacytował Pieścikowski (op. cit., s. 214).

⁵ M. J. Mikoś, *Sienkiewicz w oczach Curtinów. Z dzienników Almy Curtin w Polsce w 1900 i 1903 r.* „Roczniki Humanistyczne” 1987, z. 1 (1991), s. 104. Zob. również inny artykuł tego autora: *Amerykańskie tłumaczenie „Faraona” Prusa i echa jego recepcji.* „Pamiętnik Literacki” 1990, z. 2, s. 249.

Pierwszy pomysł z r. 1896 zarysowuje temat dość ogólnie i wskazuje na główne wydarzenia mające stanowić osnowę opowiadania. W dwóch późniejszych notatkach pojawia się bohater — młody Żyd, który przeżywa znamiennej ewolucję: od rozpaczy i pragnienia zemsty do refleksji i przyjęcia wniosku, że niewola była potrzebna do „podźwignięcia religii żydowskiej” czy — w drugiej wersji — do „zbudowania nowej religii żydowskiej”. Wyraźnie też zostały wyznaczone ramy czasowe fabuły: początek to zburzenie Jerozolimy (a więc najprawdopodobniej lata 588—586 przed Chrystusem), finał zaś w pierwszej, najdawniejszej wersji — to powrót z wygnania, a więc najwcześniej rok 537; w trzeciej zaś wspomina się o upadku Babilonu, który nastąpił w r. 539, bohater zaś rozważył sens wydarzeń i zdołał wysnuć istotne wnioski. W każdym więc razie można przypuszczać, że odniesienie do czasu historycznego było we wszystkich trzech wersjach pomyślane podobnie⁶.

Stosunek bohatera do wydarzeń ulega daleko idącej przemianie: najpierw pragnie on zemsty (zburzenia Babilonu), potem — upadek Babilonu „martwi go”. Stąd płynie ostateczny wniosek: niewola, mimo iż w istocie była tragicznym doświadczeniem, miała skutek pozytywny: przyczyniła się do odrodzenia religii żydowskiej.

I tu interpretacja wydarzeń, którą można odczytać z tych skrótowych notatek, jest zgodna z ich oceną formułowaną w pracach historyków i bibliotów. Podczas niewoli babilońskiej religia Żydów przeszła ogólną próbę. Mimo iż przyjęli oni od Babilończyków język aramejski (hebrajski zaś stał się językiem martwym), kalendarz, niektóre inne elementy kultury i obyczaje, zachowali swą religię czystą, więcej — chronili ją przed skażeniem obcymi wpływami jak najcenniejszy skarb i w rezultacie religia ich stała się pogłębiona, lepiej zrozumiana, bardziej osobiście przeżywana. Uznali, że doświadczenie niewoli było zarówno zadośćuczynieniem Boskiej sprawiedliwości, jak też oczyszczającym lekarstwem i przestrogą na przyszłość. Odtąd zanikła w narodzie żydowskim skłonność do bałwochwalstwa i umocniła się wiara w jednego Boga⁷. Okres niewoli babilońskiej zapoczątkował w dziejach religii żydowskiej erę judaizmu.

Można jeszcze pokusić się o powierzchowne z konieczności wejście w warsztat Prusa, np. odszukanie w jego prywatnym księgozborze dzieł, które mogły mu być pomocne w pracy nad obmyśleniem tematu. W opublikowanym

⁶ Oprócz wymienionych dalej w tekście ówczesnych historyków najobszerniejsze opracowanie tego tematu w języku polskim stanowi książka J. Archutowskiego *Niewola babilońska* (Kraków 1935). Nowsze prace autorów zagranicznych tłumaczone na język polski to: G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*. Tłumaczył Z. Rzeszutek Warszawa 1956, s. 318—434. — A. Parrot, *Biblia i starożytny świat*. Przełożył E. Zwolski. Warszawa 1968, s. 34—75. — M. Grant, *Dzieje dawnego Izraela*. Tłumaczył J. Schwako p.f. Warszawa 1991, s. 178—183, 189—229. Przy okazji warto wspomnieć, że za początek niewoli babilońskiej uważa się pierwsze wyprowadzenie Żydów po zdobyciu Jerozolimy w r. 597, drugie nastąpiło po spaleniu i zburzeniu Jerozolimy w r. 586, wreszcie trzecie, o którym niewiele wiadomo, miało miejsce w 582 roku. Ponieważ w notatce Prusa jest mowa o „zdobyciu” (w najwcześniejszej wersji) lub o „zburzeniu” (w notatkach pisanych po 28 X 1902), przyjmuje się hipotetycznie, że akcja utworu miała się rozpocząć w okresie oblężenia i zburzenia miasta oraz drugiego wyprowadzenia Żydów do Babilonu.

⁷ Zob. Archutowski, *op. cit.*, s. 118—123. Zob. również tego autora: *Monoteizm izraelski i jego geneza*. Kraków 1924.

katalogu biblioteki pisarza⁸ znajdujemy kilka pozycji, które mogły wiązać się z jego planami pisarskimi w tej dziedzinie. Są to H. H. Graetza *Histoire de Juives* (t. 1–5, Paris 1882–1897), J. Menanta *Ninive et Babylone* (Paris 1888), E. Renana *Histoire du peuple d'Israël* (wyd. 2, t. 1–3, Paris 1889–1891), G. Vitoux *L'Agonie d'Israël* (Paris 1891), G. Maspero *Histoire ancienne des peuples de l'Orient* (wyd. 5, Paris 1893), P. Lotiego *Jérusalem* (wyd. 15, Paris 1895). Jest również *Bibel-Atlas in zehn Karten* Richarda von Riessa (Freiburg 1887). Niewiele tu prac polskich, wśród nich zwraca uwagę 2-tomowe dzieło księdza Marcelego Godlewskiego *Archeologia biblijna oparta na ostatnich archeologicznych odkryciach na Wschodzie* (t. 1–2, Warszawa 1899, 1903), przede wszystkim zaś 5-tomowa *Historia Żydów od Mojżesza do epoki obecnej* Hilarego Nussbauma (Warszawa 1888–1890).

Tylko ta ostatnia książka zachowała się szczęśliwie w części księgozbioru Prusa przechowywanej w Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie (sygn. 6828). Podkreślenia i znaki na marginesach we wszystkich pięciu tomach świadczą o ich uważnym przestudiowaniu. Szczególnie interesujące są dla nas dwa pierwsze tomy, gdyż w obu omówiono wydarzenia poprzedzające uprowadzenie do Babilonu, niewolę oraz okres, który nastąpił po powrocie Żydów do ojczyzny. Biorąc pod uwagę ilość i częstotliwość podkreśleń można sądzić, że z największą uwagą i zainteresowaniem czytał Prus tom 1 od rozdziału 10, szczególnie wnikliwie studiował fragmenty dotyczące przemówień i przepowiedni proroka Jeremiasza. Można stąd wysnuć przypuszczenie, że miał on być jedną z głównych postaci obmyślanej powieści.

Podkreślił pisarz zdania mówiące, iż w okresie najazdu Babilończyków Jeremiasz pragnął państwo i naród żydowski jak najdłużej utrzymać lub też zmniejszyć do minimum bolesne skutki klęski politycznej Izraela. Przewidywał w przyszłości upadek Babilonu, którego konsekwencją będzie powrót Żydów do ojczyzny i odbudowanie własnego państwa. Toteż przestrzegał swych rodaków, aby „przedwczesnym usiłowaniem zrzucenia z siebie zwierzchności babilońskiej nie przyprowadzili całego państwa do zguby”, a także –

by się nie wazyli szerzyć powstania, cierpliwie znosili swój los, dbali o dobro kraju, do którego zostali zesłani, i nie dali się porwać szalonym popędem fałszywie pojmowanej miłości ojczyzny⁹.

W dalszych partiach książki Nussbauma uwagę Prusa przyciągają opisy życia wygnańców izraelskich w Babilonii, w szczególności zaś relacje o objawach rosnącej świadomości znaczenia religii dla samego istnienia i przyszłości narodu. W rozdziale 2 tomu 2 zainteresował się zwłaszcza „zdobyczami duchowymi”, jakie wynieśli Żydzi z ziemi wygnania. A były nimi – według Nussbauma – wzbogacenie własnej kultury duchowej i materialnej oraz utrwalenie monoteizmu.

Ten pobieżny przegląd zachowanych śladów lektury Prusa potwierdza spostrzeżenia dokonane nad trzema wersjami jego roboczych notatek do powieści. Potwierdza również, że temat zamierzał autor traktować wszech-

⁸ H. Ilmurzyńska i A. Stepnowska, *Księgozbiór Bolesława Prusa*. Warszawa 1965.

⁹ H. Nussbaum, *Historia Żydów od Mojżesza do epoki obecnej*. T. 1. Warszawa 1888, s. 235.

stronnie, zgodnie z uwagą zapisaną w jednej z wersji w notesie, uwzględniając aspekty: historyczny, religijny, filozoficzny i polityczny. Wszystkie te aspekty skupiała – według źródła, z którego na pewno Prus korzystał – postać Jeremiasza: natchnionego proroka, wzywającego do strzeżenia skarbu wiary, do pokuty za przewinienia i naprawy obyczajów, a także do realistycznego i odpowiedzialnego traktowania położenia własnej ojczyzny, jak też perspektywicznego widzenia jej losów, które umożliwia głęboka i rozumna wiara oraz wiedza o uniwersalnych prawach rządzących dziejami państw i narodów.

Ignacy Matuszewski określił wydanie *Faraona*, powieści historiozoficznej, jako „zwrot w twórczości Prusa”¹⁰. Być może dalszym ciągiem owego „zwrotu” miała być projektowana powieść o Żydach w niewoli babilońskiej.

Jednak pomysł, jak szereg innych z tych lat, nie został zrealizowany, a *Faraon* zajmuje w dorobku Bolesława Prusa miejsce niezwykle ważne, ale odosobnione.

¹⁰ Pierwodruk artykułu nosił tytuł: *Nowy zwrot w twórczości Prusa („Faraon”)*. „Przegląd Tygodniowy” 1897, nry 6–14. W późniejszych przedrukach tytuł brzmi: *Zwrot w twórczości Prusa*.